

ह्योल्मो जातिको अन्त्येष्टि संस्कार

प्रेम ध्वज लामा

लेखसार

नेपालमा बसोबास गर्ने विविध जाति जनजातिहरू मध्ये आदिवासी समुदायमा गणना हुने ह्योल्मो अल्पसंख्यक जाति हो । उनीहरूको मुख्य पुख्यौली बसोवासस्थल सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको हेलम्बु र पाँचपोखरी गाउँपालिका हो । यीबाहेक अरु २१ जिल्लामा पनि बसोवास रहेको पाइन्छ । यो जातिको विभिन्न संस्कारहरू मध्ये अन्त्येष्टि संस्कार एक महत्वपूर्ण संस्कार हो । ह्योल्मोहरू महायानी बौद्ध धर्मावलम्बी भएकोले उनीहरूको हरेक संस्कार महायानी बौद्ध धर्मको आधारमा रीतिथितिहरू सम्पन्न गरिन्छ । सबै प्रकारका संस्कार कार्य सम्पन्न गर्नको लागि लामाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यसरी नै मृत्यु संस्कार पनि विभिन्न चरणमा सम्पन्न गरिएको हुन्छ । मृत्यु संस्कार सम्पन्न गर्नको लागि गुम्बाले विशेष भूमिका खेल्दछ । छोरीहरूले भने मृतकको अनुहार सफा गरेर तेल लगाइ दिने र जुवाइँले लास जलाउन शुरु गरेबाट अन्त्य नभएसम्म सबै रेखदेख कार्यमा भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । ह्योल्मोहरूको अन्त्येष्टि संस्कार चरणगत रूपमा सर्वप्रथम मृतकको भौतिक शरीरबाट आत्मालाई अलग गर्ने संस्कार गरिन्छ जसलाई ह्योल्मा भाषामा फोवा भनिन्छ । फोवा संस्कार सम्पन्न भएपछि दाहसंस्कार गर्नका लागि पूजापाठ गरिन्छ । दाह संस्कार गरेको तीन दिनपछि मृतकको आत्माले चीर शान्ति मिलोस् भनेर नेपार नामको संस्कार गरिन्छ । त्यसपछि सात सात दिनमा सात हप्ते मोलम पूजा गरिन्छ । मोलम भन्नाले मृतकको आत्मा सुखावती लोकमा जाओस् भनेर गरिने पूजा हो । मृत्यु भएको ४९ औँ दिनमा अनुष्ठान संस्कार गरिन्छ । यस कार्यलाई घेवा भनिन्छ । मृत्यु भएको वर्ष दिनमा मृतकको सुख प्राप्तिको लागि वार्षिक पूजा गरिन्छ । यसपछि ह्योल्मोहरूको अन्त्येष्टि संस्कारको सम्पूर्ण चक्र विधिवत रूपमा सम्पन्न हुन्छ ।

मुख्य शब्दहरू : ह्योल्मो, आदिवासी, फवा, अन्त्येष्टि, मोलम दिण्डा, घेवा, नेपार, याङ्ज्यू गुम्बा ।

परिचय

नेपाल बहुल संस्कृतिमा आधारित देश हो । पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकाली र उत्तर हिमाली/पहाडी भू-भागदेखि दक्षिण तराईसम्म फैलिएर रहेको यस देशमा जातिगत, सांस्कृतिक, धार्मिक साथै भाषिक आधारमा विविधता रहेको छ । यही विविधताले नेपालको सामाजिक संरचनालाई ठोस आकार दिएको छ । सांस्कृतिक सम्पन्नताको देश भए तापनि समग्र जातिहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक र मानवशास्त्रीय अध्ययन, अनुसन्धान

हुन बाँकी नै छ । यसकारण नेपालको समग्र इतिहास र संस्कृतिको अध्ययन गर्नको लागि मानवशास्त्रीय तथा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट जाति केन्द्रीत अध्ययन अनुसन्धान हुनु आवश्यक छ ।

साँस्कृतिक बहुलतायुक्त नेपाली समाजमा विभिन्न जातिका साँस्कृतिक परम्पराहरूले कलात्मक रूपमा प्रदर्शन गर्दै आएका छन् (खत्री, वि.सं. २०७३, पृ.१०) । वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालमा १३० जातजाति र १२५ भाषा प्रचलनमा रहेको देखिन्छ (केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, वि. स. २०६८, पृ. ३-६) । यीमध्ये आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय प्रतिष्ठानले ५९ वटा जातिलाई आदिवासी जनजातिको सूचीमा सूचीकृत गरेको छ (राष्ट्रिय जनजाति प्रतिष्ठान, वि.सं. २०५८, पृ. ७) । यिनै आदिवासी जनजाति मध्येको आफ्नै जातिगत विविधता र ऐतिहासिक पहिचान भएका ह्योल्मोहरू अल्पसंख्यक आदिवासी जनजाति हुन् । उनीहरूलाई योल्मो पनि भनिन्छ । वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार ह्योल्मोहरूको बसोवास नेपालको २२ जिल्लामा रहेको देखिन्छ । उनीहरूको कुल जनसंख्या १० हजार ७ सय ५२ जना रहेको छ । त्यसमा पुरुषको जनसंख्या ५ हजार १ सय १५ जना र महिलाहरूको जनसंख्या ५ हजार ६ सय ३७ जना रहेको छ (केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, वि.सं. २०६८, पृ. १-८०) । यो तथ्यांकले ह्योल्मोहरूको जनसंख्या र बसोवास जिल्लाहरूको बारेमा जानकारी पाइन्छ ।

ह्योल्मो जाति आठौँ शताब्दीमा हालको तिब्बतको ल्हासा, ते डक्कार र केरोड आदि क्षेत्रहरूबाट सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको हेलम्बुमा आएको मानिन्छ (जोशी, वि.सं. २०७३, पृ. १) । सिन्धुपाल्चोक जिल्लासँग सम्बन्धित ह्योल्मो समुदाय समयको अन्तरालसँगै नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूमा बसोबास गर्न पुगेका हुन् । शाक्यमुनी गौतम बुद्धको भविष्यवाणीका आधारमा ह्योल्मो समुदायको लागि हेलम्बु पवित्र धार्मिक स्थल हो । बौद्ध धर्मग्रन्थ धो-फाल-पो-छका अनुसार आठौँ शताब्दीमा महायानी बुद्ध धर्मको गुरु पदमसम्भव यस क्षेत्रमा आएर याङदग छयेकी गुफामा तपस्या गरेका थिए (जोशी, वि.सं. २०७३, पृ. २) । त्यसपछि गुरु पदम सम्भवले हेलम्बु क्षेत्रमा बसेर शिक्षा दिनाका साथै हेलम्बुलाई गोप्य स्थानको तपोभूमि भनी बताएका थिए । एघारौँ शताब्दीमा पनि तिब्बतको बौद्ध धर्मका महान गुरु कवि योगी मिलरेपाले मार्फा रिडपोछेको आज्ञा अनुसार ह्योल्मो क्षेत्रमा आएर सिङ्गालिङ जङ्गलको बाघ गुफामा तपस्या गर्नु भएको थियो । मिलरेपाले यस क्षेत्रमा तपस्या गर्नका लागि पाँचजना ह्योल्मो शिष्यहरू पनि साथमा लिएर आएका थिए । तपस्या गर्दा योगी मिलरेपाले कवि पनि रचेका थिए (घिमिरे, वि.सं. २०६८, पृ. ४०) । यस आधारमा हेलम्बु जिमा तथा कर्ग्युद् सम्प्रदायका बौद्ध धर्मावलम्बीहरूका लागि पवित्र तीर्थस्थलको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

यो अनुसन्धान लेख तयार गर्नको लागि सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको हेलम्बु गाउँपालिकालाई आधार मानिएको छ । आगमन तथा गुणात्मक विधि अपनाइएको छ । त्यसरी नै तथ्याफरु संकलन गर्न द्वितीय साहित्य स्रोतका साथै सम्बन्धित क्षेत्रका जातिको अवलोकन, अन्तर्वार्ता र प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त तथ्याफको उपयोग गरिएको छ ।

ह्योल्मो जातिको अन्त्येष्टि संस्कार

मानिसको मृत्यु भएपछि गरिने संस्कारलाई अन्त्येष्टि संस्कार भनिन्छ । हरेक जाति तथा समुदायको आफ्नै प्रकारको परम्परागत मृत्यु संस्कार पद्धति रहेको हुन्छ । यसरी नै ह्योल्मो जातिमा पनि आफ्नै प्रकारको मृत्यु संस्कार रहेको पाइन्छ । यो जातिमा मृत्यु संस्कारलाई महत्वपूर्ण धार्मिक संस्कारको रूपमा लिने गरिन्छ

।अन्त्येष्टि संस्कार जातीय धार्मिक संस्कार विधिविधानअनुसार गरिन्छ। मुख्यतः उनीहरूको धार्मिक विधिविधान बौद्ध धर्मको महायान परम्परामा आधारित छ। यही विधिविधानअनुसार उनीहरूको अन्त्येष्टि संस्कार चरणबद्ध रुपमा सम्पन्न हुन्छ। यस अन्त्येष्टि संस्कारलाई क्रमशः निम्न प्रस्तुत गरिन्छ :

बिरामी अन्तिम अवस्था पुगेपछि गरिने विधि : अन्त्येष्टि संस्कारको प्रारम्भ बिरामी अन्तिम अवस्थामा पुगेपछि हुन्छ। ह्योल्मो जातिको कोही मानिस बिरामी भयो। उपचार गर्दा पनि निको भएन र बाँच्दैन भन्ने निश्चित भएपछि दाजुभाइ तथा छरछिमेकीहरू भेला भएर बिरामी कुर्ने चलन छ। कुर्दा क्रममै बिरामीको मृत्यु भएमा तत्काल लामाहरूलाई बोलाउनुपर्दछ। लामाहरू बोलाउन दाजुभाइ वा छिमेकीमध्येबाट कोहीलाई पठाइन्छ। मृतकको टाढा रहेका अन्य नातेदारहरूलाई पनि खबर गरिन्छ। लामाहरूलाई खबर गर्न गए जस्तै नातेदार बोलाउन पनि छिमेकी वा दाजुभाइलाई नै पठाइन्छ।

फवा विधि तथा शव यात्राको तयारी : लामाहरू आइपुगेपछि सबैभन्दा पहिले प्रमुख लामाले महायान धार्मिक विधिअनुसार मृतकको फवा गर्दछ। फवा भन्नाले मृतकको पार्थिव शरिरबाट आत्मा अर्थात् वायुशक्तिलाई अलग राख्नु भन्ने बुझिन्छ(तामाङ, वि.सं. २०५५, पृ.८६)। फवा गरेपछि मृतकको भौतिक शरीरको पनि मृत्यु भएको मानिन्छ। त्यसपछि लासलाई पलेटी अर्थात् पदमासन मुद्रामा राखिन्छ। कतिपयले पदमासन मुद्रामा राखिएको लासलाई तामाको खड्कुलो अथवा भाँडोमा राख्ने गरेको पाइन्छ भने तामाको खड्कुलो नहुनेले काठको वा बाँसको पिर्का बनाएर त्यसमाथि लासलाई बसाउने चलनछ। त्यसपछि छोरीहरूले मृतकको मुख धोइ दिने, अनुहारमा तेल लगाइदिने प्रचलन छ। यदि मृतकको छोरी छैन भने मृतकको दिदीबहिनीहरूले यो कार्य गर्दछन्। यो संस्कार दिदीबहिनीबाहेक अरुहरूले गर्न मिल्दैन। यसरी ह्योल्मो समुदायमा मृत्यु संस्कार सम्पन्न गर्नको लागिछोरी वा दिदीबहिनीहरूमहत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ।

मृतकको अनुहारमा तेल लगाइदिने काम सकेपछि लासलाई नयाँ पहेँलो वा सेतो कपडाले छोपेर टाउकोमा रिङ्गा बाँधिन्छ। रिङ्गा भन्नाले ह्योल्मो भाषामा पञ्चबुद्धको थाङ्का चित्रलाई बुझाउँछ। यसपछि लासको अगाडिपट्टिकोभागमा १०८ घ्यासर बालिन्छ। घ्यासर भन्नाले घ्यु हालेको दियो बत्ती भन्ने बुझिन्छ। यसपछि जीवित मानिसलाई जस्तै गरेर मृतकको लासको अगाडि टेबुलमा विभिन्न खानेकुराहरू दाल, भात, तरकारी, अण्डा आदि अनेक प्रकारको खानेकुरा राखिदिने गरिन्छ (लामा, वि.सं. २०६७, पृ. १८५)। यसरी ह्योल्मोहरूमा फवा सम्पन्न गर्ने चलन रहेको छ।

शव यात्रालाई साइत हेर्ने : मृतकको अनुहार धोइसकेपछि तेल लगाएर पंच बुद्धको थाङ्का मृतकको टाउको बाँधिन्छ। यसपछि साइत जुराएर शवयात्रा निकालिन्छ। साइत जुराउने कार्य लामाहरू मध्येका प्रमुख लामाले गर्दछ। यो बौद्ध महायान ग्रन्थलाई आधारमा निकालेको हुन्छ। कहिलेकाहीं तीन दिनसम्म पनि साइत निस्कदैन। तर व्यावहारमा ३ दिनभन्दा टाढा गएको पाइँदैन। चाँडै साइत निस्कने भने दाजुभाइ, कुटुम्ब र गाँउका इष्टमित्रहरू मिलेर साइत ननिस्किसम्म मृतकलाई कुर्नेकाम गरिन्छ। यस अवधिमा लामाहरू पूजापाठगर्दै बस्दछन्। उपयुक्त साइत निस्केपछि भने लासलाई तामाको खड्कुलोमा राखिन्छ। तामाको खड्कुलो नभएमा काठ वा बाँसको खट प्रयोग गरिन्छ। ह्योल्मो भाषामा खटलाई खोवा डोम भनिन्छ। यो खटलाई रातो, पहेँलो र सेतो ध्वजा र खादाले सजाइन्छ (जोशी, वि.सं. २०७३, पृ.२५)।यसरी लामाद्वारा साइत जुराउने चलन रहेको छ।

शवयात्रा, घरबाट अन्त्येष्टि स्थलसम्म लाने विधि : मृतकको शव राखेको खटलाई दुईवटा बाँसको नोलमाथि राखिन्छ । यो नोललाई मृतकको सन्तान भए सन्तानले र सन्तान नभए दाजुभाइका छोराहरूले शव उठाइ काँधमा राखेपछि शवयात्रा सुरु हुन्छ । बीच बाटोमा आलोपालो गर्दै अन्य मलामीहरूले पनि शव बोक्ने गर्दछन् । शवयात्रामा सबभन्दा अगाडि सेतो, पहेंलो, रातो, हरियो, नीलो रंगका धर्जु अर्थात् ध्वजा बोकेर मलामीहरू हिंड्छन् । यस क्रममा आफ्नो दाजुभाइतिरको महिला मलामीहरूले बाटोमा मकै, धान, जौ र पैसा छर्दै हिंड्छन् । बाटोमा जाँदा भोकाएका जीवजन्तु साथै खाना नपाउने प्रेतात्माहरूले विघ्न बाधा नगरोस् भन्ने ध्येयले छरिएको हो भन्ने विश्वास छ । सहनाई बाजा जस्तो हुने ग्यालिड बाजा, काडलिड, द्याडगो, भ्याम्टा बजाउँदै र शंख फुकुदै लामाहरू लामबद्ध भएर लासको अगाडि हिंड्छन् । यसरी नै एक जना लामाले शवको ठीक अघि अवलोकितेश्वरको थाङ्गा बोकेर हिंड्छन् ।

प्रमुख लामाले भने एउटा हातमा घण्टी र अर्को हातमा खटमा बाँधिएको ४० देखि ५० मिटर लामो सेतो कपडा ल्हमतेन अर्थात् बुद्धलोक वा सुखवती लोक जाने बाटो देखाउनको लागि एकछेउको टुप्पो समातेका हुन्छन् । प्रमुख लामाको हिंडाइको गतिमा गति मिलाएर लाश बोक्ने मानिसहरू पछिपछि हिंड्छन् । खटको पछि पछि अरु मलामीहरू पनि लामबद्ध भएर हिंड्छन् । शवयात्रामा लामाहरूले लगातार बाजा बजाउँदछन् । प्रमुख लामाले घण्टीको तालमा अन्य लामा साथै मलामीहरूले समेत “ॐमणि पदमे हुँ” भजनकिर्तन गाउँदै हिंड्छन् । ह्योल्मोहरूले मृतकको अन्तिम संस्कार गर्न लासलाई डाँडामा लैजान्छन् । लासलाई चिहान डाँडामा लिएर जाँदा बाटोमा गुम्बा वा छुर्योतेन भेटेमा छुर्योतेनलाई दाँया पारेर लासलाई घुमाएर लैजाने परम्परा रहेको छ (लामा, वि.सं. २०६७, पृ.१८४) । शवयात्रा क्रमशः अगाडि बढ्छ ।

शव गाड्ने वा जलाउने विधि : ह्योल्मो समुदायमा साधारणतया शवलाई गाड्नेभन्दा पनि दाहसंस्कार गर्ने चलन बढी छ । विशिष्ट लामा गुरु र दाँत नआएका बालक केटाकेटीहरू मरेमा भने गाड्ने चलन छ । ठूलो लामाहरू अवतारी हुने अर्थात् पुर्नजन्म हुने र बच्चाहरू आफ्नै आमाको कोखमा पुर्नजन्म होस् भन्ने विश्वासले गाडिएको हो । अन्त्येष्टि गर्ने ठाउँमा शवलाई पुर्न्याएपछि एकातिर बिसाएर अन्त्येष्टि गर्ने ठाउँ छोरी ज्वाइँले लिप्नुपर्दछ । त्यसपछि सहायक लामाहरूलेलिपेको ठाउँमा पीठोबाट बज्रायानी चिन्ह पेमाका अर्थात् फूलको चित्र बनाउँछन् । यही फूलको चित्रमाथि ज्वाइँहरूले चिता तयार गर्दछन् । चिताको छेउमा लामाहरूलाई पूजापाठको लागि बस्ने स्थान बनाएको हुन्छ । लामाहरूले पूजापाठ गरेपछि लासलाई चिता माथि राखिन्छ । यसपछि प्रमुख लामाद्वारा लासलाई दागबती दिने काम हुन्छ । मुख्य लामाले दागबती दिएपछि मृतकको छोराको दागबती दिने पालो आउँछ ।

ह्योल्मो जातिमा स्वास्नी मानिसको मृत्यु भएमा माइतीले छुट्टै लामा लिएर आउने प्रचलन रहेको छ । दागबती दिने अधिकार पनि माइतीपक्षको हुन्छ । दाहसंस्कारको सम्पूर्ण कार्य ज्वाइँहरूको जिम्मा हुन्छ । लास जलाएवापत ज्वाइँहरूलाई दानदक्षिणा दिइन्छ । दाहसंस्कार शुरु भएपछि सम्पूर्ण मलामीहरू मृतकको घर फर्कन्छन् । तर दाह संस्कार पूरा नभएसम्म लामा र ज्वाइँहरूले भने पर्खेर बस्दछन् । फर्केका मलामीहरूले धारामा हात, मुख धोएर घरको बाहिर धुप बालेको धूपौरोमा धुप सेक्छन् । धुप सेकिसकेपछि शुद्ध भएका मलामीहरूलाई घरभित्र बोलाइ भोजन र पेय पदार्थहरू खुवाइन्छ भने लामाहरूलाई दान दक्षिणा दिनु पर्दछ । घरको छोराहरूले प्रमुख लामालाई सगुन राखी मृतकको पुर्नजन्म हुने संकेतको विषयमा जानकारी दिन अनुरोध गर्दछन् ।

प्रमुखलामाद्वारा ग्रन्थ हेरेर मृतकको नाममा महायान धर्मअनुसार ग्रन्थ लेखन र छोर्येतन र मूर्ति निर्माण, ग्रन्थ वा थाङ्गा लेखन जे जुर्दछ, त्यही गर्नुपर्दछ । यो कार्य लामाको सल्लाहअनुसार अनुष्ठान (घेवा) सम्म बनाइ सक्नुपर्छ । दाहसंस्कारको भोलिपल्टदेखि ३दिनसम्म लामाद्वारा अन्त्येष्टि गरिएको स्थानमा महायान विधिअनुसार पञ्चामृत कलश अर्थात् बुम्बा पानीले शुद्ध गरिन्छ, त्यसपछि मात्र चिहान डाँडाबाट मृतकको अस्तु र खरानीलाई ज्वाइँहरूले बोकेर खोलामा ल्याउँछन् र उक्त अस्तुलाई लामाले पुजापाठ गरी सेलाउँछन् । कोहीकोही ह्योल्मोहरूलेखरानी र अस्तु राखीमृतकको नाममा चैत्य निर्माण पनि गर्दछन्(लामा, वि.सं. २०६७, पृ.१८४-१८५) ।

नेपार पूजा : दाह संस्कार गरेकोतीन दिनपछि गरिने पूजालाई नेपार भनिन्छ । यो पूजालाई ह्योल्मोहरू महत्वपूर्ण मृत्यु संस्कारको रूपमा लिने गर्दछन् । महायानीबौद्ध परम्पराअनुसार मृतकको आत्माले आफ्नो मृत्यु भएको कुरा तीन दिनपछि मात्र थाहा पाउँछ, भन्ने विश्वास रहेको छ । उक्त दिनलाई धार्मिक दृष्टिकोणले अति महत्वपूर्ण मानिन्छ ।तीन दिनको पूजा गर्दा मृतकको आत्मालाई चीरशान्ति मिल्नुका साथै सुखावती लोकतर्फ जाने मार्गदर्शन हुन्छ, भन्ने विश्वास रहेको छ । कसैकसैले उक्त दिनमा अस्तु जलाउदै मृतकको आत्मालाई बुद्धलोकतर्फ धार्मिक विधिद्वारा पठाउने गर्दछन् । यो पूजामा कसैले अस्तु जलाउने गर्दछन् भने कसैले अस्तुलाई ४९ औं दिनमा अनुष्ठानका दिनमा मात्र जलाउँछन् ।तीन दिनभित्र अस्तु जलाउने परिवारमा भने अनुष्ठानका दिन नेपाली कागजको घुर अर्थात् मृतकको प्रतीक बनाएर जलाइन्छ, कसैकसैले मृत्यु भएको तीनदिन पछिदेखि मृतकको लुगा पट्याएर त्यसमाथि पञ्चबुद्धको थाङ्गा राखी मृतकको प्रतीक तयार गरेर अस्तु राखिन्छ । उक्त अस्तुलाई प्रमुख लामाले अर्को आदेश नदिएसम्म-“आजदेखि तिमी यही बस्नु, तिमीलाई यही नै खानाको व्यवस्था हुन्छ ।” भनी मृतकको प्रतीकको रूपमा राखिएको अस्तुलाई प्राण प्रतिस्थापना गरिन्छ । त्यस दिनदेखि प्रत्येक दिन अनुष्ठान नहुञ्जेलसम्म उक्त प्रतीकलाई जिउँदो मानिसलाई भैं बिहान र बेलुका लामाद्वारा पूजा गरेर खाना दिने प्रचलन रहेको छ (लामा, २०६७ : १८५-१८६)।बास्तवमा खाना दिने नभएर खाना चढाउने भनिन्छ, जसलाई नै ह्योल्मोहरूले नेपार भनेको पाइन्छ ।

सातहप्ते पूजा अर्थात् मोलम/दिण्डा पूजा : ह्योल्मो जातिको मृत्यु संस्कारहरू मध्ये सातहप्ते पूजालाई पनि विशेष महत्व दिइन्छ । महायानी ग्रन्थअनुसार मानिसको मृत्यु भएपछि मृतकको आत्मा विभिन्न भावसागरहरूमा घुमि राखेको हुन्छ, भन्ने विश्वास छ । हरेक सात दिन पछिको पूजामा मृतकको आत्मालाई लामाद्वारा बोलाएर सुखावती लोकको लागि आराधना गरिन्छ । बौद्ध महायानी धर्मको मान्यताअनुसार मानिसको मृत्यु भएको ४९ औं दिनमा पुनःजन्म हुन्छ । त्यसैले मृतकको नाममा जेजति अनुष्ठानवा धार्मिक कार्य गर्नु छ, ४९ औं दिनभित्र नै गर्नुपर्दछ । मृत्यु भएको दिनदेखि ४९ औं दिनमा सात हप्ता पूरा हुने र प्रत्येक हप्ता ५जनादेखि ७ जनासम्म लामाद्वारा धार्मिक विधिअनुसार पूजापाठ गरिन्छ । पूजाको समयमा दाजुभाइ, दिदीबहिनी, छिमेकी लगायतका नातागोतालाई आमन्त्रण गरिन्छ । सातहप्ते पूजा सकिएपछि ४९ औं दिनमा महत्वपूर्ण अनुष्ठान गरिन्छ (लामा, वि.सं.२०६७, पृ.१८७) । यसैसँग सातहप्ते पूजा अर्थात् मोलम/दिण्डा पूजा सकिन्छ ।

अनुष्ठान अर्थात् घेवा : ह्योल्मो जातिको अन्त्येष्टि संस्कारको अन्तिम संस्कार अनुष्ठान संस्कार हो । यो संस्कारलाई ह्योल्मोहरूले महत्वपूर्ण संस्कारको रूपमा लिन्छन् । मृत्यु भएको दिनदेखि ४९ औं दिनभित्र विभिन्न चरणका संस्कारहरूसम्पन्न गरेपछि अन्तिममा अनुष्ठान वा घेवा संस्कार सम्पन्न गरिन्छ ।लामाले अनुष्ठानको साइत हेरेपछि ४९ औं दिनभित्र अर्को महत्वपूर्ण अनुष्ठान संस्कारको सुरुवात गरिन्छ, जसलाई ह्योल्मो भाषामा

घेवा भनिन्छ, यो अनुष्ठान ह्योल्मो जाति र उत्तरी बौद्धधर्म मान्ने पहाडी तथाहिमाली क्षेत्रमा बसोवास गर्ने तामाङ, सेर्पा लगायतका समुदायहरूमा प्रचलित ज्यादै महत्त्वपूर्ण संस्कारको रूपमा लिइन्छ ।

अनुष्ठान सम्पन्न गर्नको लागि मृतकका परिवार, दाजुभाइ र गुठीयारहरूलाई अर्थात् गुम्बाका सदस्यहरू भेला भएर छलफल गर्दछन् । त्यसपछि घेवाका लागि साइत जुरेपछि लामालाई सगुन लगेर निम्तो दिइन्छ । यो अनुष्ठान कार्य गर्दा पनि दाजुभाइ तथा नाताकुटुम्ब लगायतका सम्पूर्णलाई निमन्त्रणा गरिन्छ । यो कार्य सम्पन्न गर्नको लागि कार्य विभाजन गरिन्छ । तोकिएको मितिमा गुम्बाका सदस्यहरू एवम् दाजुभाइ उपस्थित भई अनुष्ठान कार्य सुरु गरिन्छ । गुम्बा वा पाहुना घर भएका ठाउँमा घेवा संस्कार सम्पन्न गरिन्छ । यदि गाउँमा गुम्बा वा पाहुना घर नभएमा भकारी, जस्तापाता वा त्रिपालको गोठ बनाएर अनुष्ठानको औपचारिक रूपमा सुरुवात गरिन्छ ।

घेवाको पहिलो दिनलामाद्वारा महायान धार्मिक विधिअनुसार पूजापाठ गरिन्छ । दोस्रोदिन आफ्नो नातागोता लगायतका गुम्बाका सम्पूर्ण सदस्यहरू उपस्थित भई मृतकघरलाई ह्योल्मो परम्पराअनुसार दुई मानादेखि एकपाथी चामल, एक मानादेखि एकपाथीसम्म रक्सी, जाँड बनाउनको लागि कोदो वा मकैको सहयोग गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यसको साथमा सक्दो आर्थिक रकम समेत सहयोग गर्दछन् । कुन घरबाट कति रुपियाँ राखिएको छ, त्यसको अभिलेख राख्ने प्रचलन समेत रहेको छ । घेवामा भेला भएका ह्योल्मोहरूले शोकाकुल परिवारप्रति समवेदनास्वरूप मृतकको चीरशान्तिका लागि श्रदाञ्जली अर्पण गर्दै आर्यअवलोकितेश्वरको मन्त्र “ॐ माने पद्मे हूँ” बाचन गर्दछन् ।

गुम्बा वा गोठभित्र लामाद्वारा मृतकको लुगाबाट बनाइएको मृतकको प्रतीकलाई दिउसो ११ देखि १२ बजेतिर विधिवत रूपमा लगेर पूजापाठ गरिन्छ । दिउसो ४ देखि ५ बजेसम्म मृतकको प्रतीक नेपारलाई जलाउने कार्य गरिन्छ । त्यस समयमा बाहिर ३ देखि ४ जना लामासहित उपस्थित भएका सबैजनाले “ॐ माने पद्मे हूँ” मन्त्र भाका मिलाएर जप्ने वा गाउने कार्य सुरु गरी बेलुका ५ देखि ६ बजे सम्ममा सम्पन्न गरिन्छ । यो समयमा लामाहरू “ॐ माने पद्मे हूँ” मन्त्रलाई गीतको भाकामा गाउँदै भ्याम्टा र ह्यांगो बजाउँदै नाच्ने प्रचलन रहेको छ । लामाको सुभावाअनुसार मृतकको नाममा मूर्ति, ग्रन्थ, थाङ्गा र स्तूप आदि धार्मिक सामानहरू तयार पारेको भए मृतकको प्रतीक नेपार जलाई सकेपछि उक्त सामग्रीहरूलाई बेलुका सात-आठ बजेबाट प्राणप्रतिष्ठा गरिन्छ । भोलिपल्ट लामाद्वारा पूजापाठ गरिसकेपछि अपारमिताको मन्त्र जपदै कलशको पञ्चअमृतद्वारा सबैजनालाई शुद्ध गराइ आशिर्वाद प्रदान गर्दै घेवा विधिवत रूपमा सम्पन्न भएको घोषणा गरिन्छ । बिदा दिने बेलामा लामाहरूलाई दानदक्षिणासमेत दिएर बिदाइ गरिन्छ । त्यसपछि लामाहरूले पुजापाठ र नाच नाचेर मृतको नाममा बनाइएको सामान घरमा लागिन्छ (लामा, वि.सं. २०६७, पृ. १८६-१८७) । ह्योल्मो जातिमा क्रमिक रूपमा अनुष्ठान पूरा हुन्छ ।

वार्षिक पूजा (याङ्ज्यु पूजा)

ह्योल्मो समुदायमा कुनैपनि व्यक्तिको मृत्यु भएको एक वर्षपछि वार्षिक पूजा गर्ने परम्परा छ । यसलाई ह्योल्मो भाषामा याङ्ज्यु पूजा भनिन्छ । यसपूजालाई पनि ह्योल्मोहरूले अनुष्ठानपछिको महत्त्वपूर्ण धार्मिक कार्यको रूपमा लिन्छन् । यो पूजामा पनि आफ्नो सबै दाजुभाइ, दिदीबहिनीलगायत नजिकका सम्पूर्ण

नातागोताहरुलाई निम्तो गरिन्छ । यो पूजामा पनि लामाहरुको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । लामाहरु मृतकको घरमा आएर महायान विधिअनुसार पूजापाठ गर्दछन् । पूजापाठ सकिएपछि घरको तर्फबाट लामाहरुलाई सगुन तथा दानदक्षिणा दिएर बिदाइ गर्ने प्रचलन रहेको छ । ह्योल्मोहरुले मृतकलाई अति महत्वपूर्ण रुपमा सम्मान गर्दछन् । प्रायः जसो हरेक पूर्णिमाको दिनमा आफ्ना मृतक पुर्खाहरुको सम्झनामा गुम्बा वा स्तूपहरुमा गएर पूजापाठ गर्ने, बत्ती बाल्ने तथा लामालाई दानदक्षिणासमेत दिने प्रचलन रहेको छ (लामा, वि. सं. २०६७, पृ. १८७) । यसरी वार्षिक पूजा सम्पन्न हुन्छ ।

निष्कर्ष

ह्योल्मो जाति नेपालमा बसोबास गर्ने आदिवासी जनजातिहरु मध्ये एक अल्पसंख्यक जाति हो । यो जातिको मुख्य बसोबास तथा पुर्ख्यौली थलो सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको हेलम्बु र पाँचपोखरी गाउँपालिका हो । यो जिल्ला बाहेक अन्य २१ वटा जिल्लाहरुमा ह्योल्मोहरुको बसोबास रहेको पाइन्छ । उनीहरुको आफ्नै मौलिक संस्कृति, भाषा र धर्म रहेको छ । त्यसैले सामाजिक र सांस्कृतिक जीवनका हरेक संस्कार संस्कृतिहरु आफ्नै जातीय परम्पराअनुसार सम्पन्न गर्ने गर्दछन् ।

यो जातिको पनि अन्य जातिको जस्तै अनेक संस्कारहरु रहेका छन् । यी संस्कारहरुमा जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कार मुख्य रहेका छन् । उनीहरुले सम्पूर्ण संस्कारहरु बौद्ध धर्मको महायानी परम्परा अनुसार सम्पन्न गर्दछन् । हरेक संस्कारहरु सम्पन्न गर्नको लागि लामाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । लामा विना कुनै पनि संस्कार र संस्कृतिहरु सम्पन्न हुन सक्दैनन् ।

अन्त्येष्टि संस्कार पनि ह्योल्मो जातिको महत्वपूर्ण संस्कार हो । यो संस्कार पनि बौद्ध धर्मको महायानी परम्पराअनुसार विभिन्न चरणमा गर्ने गरेको पाइन्छ । मृत्यु संस्कार उमेर र भूमिकाको आधार गरिन्छ । दाँत नउम्रेको शिशु र विद्वान लामाको मृत्यु भएमा गाडिन्छ भने अन्य लामा र सर्वसाधारणको मृत्यु भएमा जलाइन्छ । मृत्यु संस्कार सम्पन्न गर्नको लागि सर्वप्रथम मान्छे मरेको थाहा पाउने बित्तिकै सम्पूर्ण गाउँले आफन्त भेला भएर लामा नआएसम्म लास कुरेर बस्दछन् । लामा आएपछि सर्वप्रथम फवा गरेर लासलाई दाह संस्कार गर्नको लागि साइत हेर्ने काम हुन्छ । दाह संस्कारमा छोरी ज्वाइँ र अन्य लामाहरुको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । मृतक आमा वा बुवा भएमा छोरीले लासलाई तेल लगाइदिनु पर्दछ । यसरी तेल लगाइ सकेपछि दाह संस्कारको लागि निकालिन्छ । ज्वाइँले लास जलाउने विधिविधानको सम्पूर्ण रेखदेख गर्दछ ।

दाह संस्कार गरेको तीन दिनमा नेपार संस्कार गरिन्छ । यो संस्कार गर्नुको अर्थ मृतकको आत्माले आफ्नो मृत्यु भएको कुरा तीन दिनपछि मात्र थाहा पाउँछ भन्ने विश्वास रहेको छ । सात दिनपछि दिण्डा पूजा गरिन्छ । मृत्युपछि मृतकको आत्मा विभिन्न भावसागरहरुमा घुमी राखेको हुन्छ भन्ने विश्वास छ । त्यसैले यो पूजामा मृतकको आत्मालाई लामाद्वारा बोलाएर सुखावती लोकको लागि आराधना गरिन्छ ।

अर्को अन्त्येष्टि संस्कारको महत्वपूर्ण भाग भनेको अनुष्ठान अर्थात् घेवा पनि हो । यो संस्कार ४९ औं दिन भित्र विभिन्न चरणका संस्कारहरु गरेर सम्पन्न गरिन्छ । यो अनुष्ठानमा मृतकका परिवार, दाजुभाइ र गुठीयारहरु अर्थात् गुम्बाका सदस्यहरुको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । एक वर्षपछि वार्षिक पूजा गर्ने परम्परा रहेको

छ। यसलाई ह्योल्मो भाषामा याङ्ज्यु पूजा भनिन्छ। यसरी मृत्यु संस्कार विभिन्न चरणहरू पूरा गरेपछि, अन्त्य हुन्छ। ह्योल्मो जातिमा मृत्यु संस्कारको अति नै महत्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ। ह्योल्मो समुदायहरूको हरेका संस्कारमा लामाको अति महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

केन्द्रीय तथ्यांक विभाग (वि.सं.२०६८). *नेशनल पपुलेशन एण्ड हाउजिङ सेन्सस*. काठमाडौं : सेन्ट्रल व्यूरो अफ स्टाटिस्टिक्स ।

खत्री, प्रेमकुमार (सम्पा.) (वि.सं.२०७३). *नेपालको जातिय सामाजिक संस्कार (खण्ड-४)*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

--- (सम्पा.) (वि.सं. २०७२). *नेपालको जातीय सामाजिक संस्कार*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

घिमिरे, डेमलाल (वि.सं. २०६८). *योल्मो जातिको सामाजिक साँस्कृतिक अवस्था : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन*. त्रि.वि. समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

जोशी, राजनलाल (वि.सं.२०७३). *रामेछापको योल्मो जाति*. रामेछाप : हिमाली योल्मो युवा समाज ।

तामाङ, पर्शुराम (वि.सं.२०५५). *तामाङ संस्कार*. काठमाडौं : शैलुङ प्रकाशन ।

बराल, भरेन्द्र (वि.सं. २०६३). *इलाम जिल्लाको योल्मो जातिको सामाजिक तथा संस्कृतिक जीवन एक अध्ययन*. त्रि.वि. : नेपाली इतिहास तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

लामा, दावायोल्मो (वि.सं २०६७). *महातीर्थ गुप्तक्षेत्र योल्मो हिमश्रृंखला तथा योल्मो आदिवासीको इतिहास*. काठमाडौं : नेपालको योल्मो समाज सेवा ।

--- (वि.सं. २०७२). *लोसार ऐतिहासिकता एक परिचय*. काठमाडौं : नेपालको योल्मो समाज सेवा ।

--- (वि.सं. २०७२). *तिब्बती बौद्ध परम्परा याङलुङ देग र योल्मो*. काठमाडौं : योल्मो काग्यु साङग लाम्छोग ।

लामा, चुडबु (वि.सं २०५७). *योल्मो जनजातिको बिहाबारी र रीतिरिवाज, योल्मो इतिहासदेखि वर्तमानसम्म*. काठमाडौं : नेपाल योल्मो समाज सेवा संघ ।

लुइटेल, प्रेमप्रसाद (वि.सं २०५५). *इलामको योल्मो एक अध्ययन*. त्रि.वि. इतिहास केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित एम.ए. शोधग्रन्थ ।

श्री ५ को सरकार (वि.सं २०५८). *आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन*. काठमाडौं : कानून विकास समिति ।